

دانشگاه باقر العلوم (ع)
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: فلسفه دین

عنوان:

فلسفه فقه حکومتی
با تأکید بر دیدگاه‌های امام خمینی (ره)

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر گرجیان

استاد مشاور:

حجت الاسلام دکتر بهروزی لک

دانشجو:

عباسعلی مشکانی

پاییز ۱۳۹۵

Hegab.ir

دانشگاه باقر العلوم

دانشگاه باقر العلوم (ع)

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: فلسفه دین

عنوان:

فلسفه فقه حکومتی

با تأکید بر دیدگاه‌های امام خمینی (ره)

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر گرجیان

استاد مشاور:

حجت الاسلام دکتر بهروزی لک

دانشجو:

عباسعلی مشکانی

پاییز ۱۳۹۵

تقدیم:

این تحفه،

که تنها برگ سبز این درویش بی مقدار است

را تقدیم می کند:

به پرچمدار فقه حکومتی

به مقام عظامی ولایت

به رهبر عزیزتر از جانم

به امام خامنه‌ای (حفظه الله)

و از ناچیزی آن، در محضر امام خویش شرمگین است؛

اما چه کند، بی نوا همین دارد ...

امید آنکه در نظر آید و قبول افتد

تقدیر و تشکر

و تقدیر و تشکر از اساتید گرانقدرم

حضرت حجت الاسلام والسلمین گرجیان

و حضرت حجت الاسلام و المسلمین بهروزی لک

که در فرآیند تحقیق و نگارش این اثر، با منشی شاگردپرورانه،

این ناچیز را راهنمایی و مشاورت نمودند.

چکیده

فلسفه فقه حکومتی، از جمله موضوعات بنیادی و مهم در راستای تبیین و ترویج گفتمان فقه حکومتی به شمار می‌رود؛ موضوعی که متأسفانه کمتر مورد توجه اندیشمندان و پژوهشگران حوزه فقه و فقهت قرار گرفته است. بر این اساس پژوهش حاضر با هدف تبیین چستی فلسفه فقه حکومتی، مبتنی بر اندیشه‌ها و دیدگاه‌های امام خمینی (ره)، در صدد است تا در حد امکان به تبیین فلسفه فقه حکومتی پرداخته، مبادی و مبانی این مهم را موردکاوش قرار دهد. تبیین روش‌شناسی و نیز بررسی برخی از شاخص‌ها و پیامدهای رویکرد حکومتی به فقه از دیگر مأموریت‌های تحقیق حاضر به شمار می‌رود. این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی و با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای سامان یافته است. برخی از دستاوردهای این وجیزه از قرار ذیل است: (۱) فلسفه فقه حکومتی رشته‌ای است که فقه حکومتی را از نظر تعریف، موضوع، علوم مرتبط، جایگاه، اهداف، قلمرو (مبادی)، منابع، مبانی، روش‌ها، ساختار، مکاتب، عوامل تاثیرگذار بر آن مورد مطالعه قرار می‌دهد. (۲) فقه حکومتی، رابطه وثیقی با اهداف دین و حکومت دارد؛ به گونه‌ای که برآیند و حاصل ضرب اهداف دین و حکومت، فقه حکومتی است. (۳) همچنین فقه حکومتی تراویده از مبانی کلامی اسلامی و شیعی بوده و مبتنی بر آنها قابل اثبات است؛ مبانی‌ای در حوزه شارع‌شناسی (توحید تشریحی)، دین‌شناسی (جامعیت و جاودانگی دین، مناسبات دین و سیاست و ماهیت احکام اسلامی) راه‌شناسی و راهنماشناسی (ضرورت حکومت، شئوم معصوم، ولایت فقیه). (۴) از لحاظ روشی نیز فقه حکومتی مبتنی بر فقهت حکومتی است؛ فقهت‌ی که در فرآیند تکاملی فقهی-فقهت‌ی مکتب تشیع، با گذار از فقهت و روش‌شناسی فردی و اتمیک، به فقهت حکومتی و سیستمی روی آورده است. (۵) فقه حکومتی همچنین دارای یک‌سری شاخص‌ها و پیامدهایی است که از طریق آنها می‌توان به تشخیص رویکرد حکومتی در فقه از دیگر رویکردها پرداخت؛ شاخص‌ها و پیامدهایی از قبیل: توجه به زمان و مکان، مجموعه‌نگری (نگرش سیستمی به دین)، عدالت محوری (و عدالت گستری) و حکومت‌محوری تقدم حفظ حکومت بر سایر احکام، توسعه اختیارات حکومتی ولایت فقیه، ناکافی دانست اجتهاد مصطلح، نیاز به قواعد و ضوابط اصولی جدید، فهم اجتماعی-حکومتی نصوص، اهمیت یافتن موضوع‌شناسی.

واژگان کلیدی:

فلسفه فقه حکومتی، فقه حکومتی، فقهت حکومتی، مبانی، روش‌شناسی، شاخص‌ها، پیامدها، دیدگاه‌های امام خمینی (ره).

فهرست مطالب

۴.....	چکیده
۱۰.....	مقدمه
۱۲.....	طرح کلی تحقیق.....
۱۳.....	(۱) بیان مسئله.....
۱۳.....	(۲) اهمیت و فائده موضوع.....
۱۳.....	(۳) سابقه تحقیق.....
۱۴.....	(۴) اهداف تحقیق.....
۱۴.....	(۵) سؤالات (اصلی و فرعی) تحقیق.....
۱۴.....	سؤال اصلی.....
۱۴.....	سؤالات فرعی.....
۱۴.....	(۶) فرضیه‌های تحقیق.....
۱۵.....	(۷) ساماندهی تحقیق.....
۱۶.....	فصل اول: مفاهیم و کلیات.....
۱۷.....	گفتار اول: مفاهیم.....
۱۸.....	(۱) فقه.....
۲۲.....	(۲) سیاست.....
۲۴.....	(۳) حکومت.....
۲۶.....	(۴) فقه حکومتی.....
۲۸.....	(۵) فلسفه فقه حکومتی.....
۳۰.....	گفتار دوم: کلیات.....
۳۱.....	(۱) نسبت فقه و حکومت.....
۳۱.....	الف) رویکردهای مختلف در تعیین نسبت فقه و حکومت.....
۳۱.....	ب) دیدگاه‌های مختلف درباره نسبت فقه و حکومت.....
۳۱.....	۱. انکار نسبت فقه و حکومت.....
۳۲.....	۲. پذیرش نسبت حداقلی بین فقه و حکومت.....
۳۳.....	۳. پذیرش نسبت حداکثری فقه و حکومت.....
۳۴.....	ج) دیدگاه امام خمینی (ره) درباره نسبت فقه و حکومت.....
۳۶.....	(۲) رویکردها و احتمالات مختلف در تفسیر فقه حکومتی.....
۳۶.....	۱. «فقه حکومتی» به معنای علم فقه یا احکام فقهی مورد حمایت حکومت.....
۳۶.....	۲. «فقه حکومتی» به معنای احکام فقهی مربوط به حکومت در فقه موجود.....
۳۶.....	۳. «فقه حکومتی» به معنای احکام مورد نیاز حکومت و رفتار حکومتی.....
۳۷.....	۴. «فقه حکومتی» به معنای فقه دستورات حاکم.....
۳۸.....	۵. حکومتی بودن فقه به معنای عدم تنافی احکام فقهی با حکومت.....
۳۹.....	۶. «فقه حکومتی» به معنای یک رویکرد متمایز به فقه.....
۴۰.....	۶.۱. حکومتی بودن وصف احکام شرعی.....

۴۰	.....۶.۲. حکومتی بودن وصف تفقه و اجتهاد.....
۴۲	..... (۳) تفاوت فقه حکومتی با اصطلاحات مشابه.....
۴۴	..... (۴) «فلسفه فقه حکومتی»، امکان یا امتناع؟!.....
۴۶	..... (۵) اهداف، فواید و روش فلسفه فقه حکومتی.....
۴۶	..... الف) اهداف و فواید فلسفه فقه حکومتی.....
۴۷	..... ب) روش فلسفه فقه حکومتی.....
۴۹	..... (۶) سابقه مباحث فلسفه فقه حکومتی در اندیشه و آثار امام خمینی (ره).....
۵۳	..... فصل دوم: مبادی فقه حکومتی از دیدگاه امام خمینی (ره).....
۵۴	..... گفتار اول: فقه حکومتی.....
۵۵	..... (۱) مفهوم فقه حکومتی.....
۵۹	..... (۲) موضوع و قلمرو فقه حکومتی.....
۶۳	..... (۳) ضرورت فقه حکومتی.....
۶۷	..... گفتار دوم: اهداف فقه، دین و حکومت.....
۶۸	..... (۱) اهداف دین و فقه.....
۶۹	..... الف) تعریف هدف و تفاوت آن با نتیجه و فایده.....
۶۹	..... ب) روش کشف اهداف دین.....
۷۰	..... ج) نوع تاثیرگذاری اهداف دین بر فقاہت و دین‌شناسی.....
۷۰	..... د) اهداف دین.....
۷۰	..... ۱. اهداف دنیوی - اخروی.....
۷۲	..... ۲. اهداف مادی - معنوی.....
۷۴	..... ۳. اهداف فردی - اجتماعی.....
۷۶	..... ۴. اهداف حکومتی و غیر حکومتی.....
۷۹	..... اشکالات و پاسخ‌ها:.....
۸۳	..... (۲) اهداف حکومت.....
۸۳	..... الف) حکومت اسلامی.....
۸۴	..... ب) ارزش حکومت در گرو تحقق اهداف دین.....
۸۵	..... ج) اهداف حکومت اسلامی.....
۸۵	..... (۱) تحقق عدالت اجتماعی.....
۸۶	..... (۲) توسعه معنویات.....
۸۶	..... (۳) احیای معارف اسلامی.....
۸۷	..... (۴) اجرای احکام شریعت.....
۸۸	..... (۵) حفظ نظام جامعه اسلامی.....
۸۹	..... فصل سوم: مبانی فقه حکومتی.....
۸۰	..... مقدمه.....
۸۲	..... گفتار اول: توحید تشریعی.....
۸۲	..... توحید تشریعی و فقه حکومتی.....

۸۵	..... گفتار دوم: جامعیت دین
۸۸	..... جامعیت دین و فقه حکومتی
۸۹	..... گفتار سوم: جاودانگی دین
۹۱	..... جاودانگی دین و فقه حکومتی
۹۲	..... گفتار چهارم: مناسبات دین و سیاست
۹۲	..... دیدگاه‌های مختلف درباره آمیختگی دین و سیاست
۹۳	..... نسبت فقه و سیاست
۹۴	..... آمیختگی دین و سیاست و فقه حکومتی
۹۶	..... گفتار پنجم: ضرورت حکومت
۹۹	..... ضرورت حکومت و فقه حکومتی
۱۰۰	..... گفتار ششم: ماهیت فقه و احکام
۱۰۱	..... الف) حکومت‌محوری اهداف فقه
۱۰۲	..... حکومت‌محوری اهداف فقه و فقه حکومتی
۱۰۲	..... ب) حکومت‌محوری احکام فقه
۱۰۲	..... ۱) حکومت‌محوری احکام فقه در مقام استنباط
۱۰۲	..... ۲) حکومت‌محوری احکام فقه در مقام اجرا
۱۰۴	..... حکومت‌محوری احکام فقه و فقه حکومتی
۱۰۵	..... گفتار هفتم: شئون معصومین(ع)
۱۰۵	..... تبیین شئون معصوم
۱۰۶	..... دیدگاه‌های درباره شئون معصوم
۱۰۷	..... الف) یکسانی شئون معصوم(ع)
۱۰۷	..... ب) اهمیت مرجعیت علمی معصوم(ع)
۱۰۸	..... ج) اهمیت مرجعیت سیاسی معصوم(ع)
۱۱۰	..... شئون معصوم(ع) و فقه حکومتی
۱۱۲	..... گفتار هشتم: ولایت فقیه
۱۱۲	..... دیدگاه‌ها درباره ولایت فقیه
۱۱۶	..... ولایت فقیه و فقه حکومتی
۱۱۷	..... فصل چهارم: روش‌شناسی فقه حکومتی
۱۱۸	..... گفتار اول: انواع روش‌های فقهی - فقاهتی در تاریخ فقه شیعی
۱۱۸	..... انواع روش‌ها
۱۱۸	..... ۱) روش اخباری‌گری
۱۱۹	..... ۲) روش اصولی
۱۲۰	..... انشعابات روش اصولی
۱۲۰	..... ۱. جریان سنتی (فردی)
۱۲۱	..... ۲. جریان فقه پویا
۱۲۲	..... ۳. جریان فقه حکومتی

گفتار دوم: فقهات فردی و فقهات حکومتی.....	۱۲۵
الف) تعریف فقهات فردی و فقهات حکومتی.....	۱۲۵
ب) تبیین فقهات حکومتی.....	۱۲۷
۱. تحلیل چرایی تغییر [لزوم تغییر] دستگاه فقهات از فردی به حکومتی.....	۱۲۸
۱.۱. تحلیل جامعه‌شناختی:.....	۱۲۹
گفتار سوم: منابع فقه حکومتی.....	۱۳۱
۱. کتاب (قرآن).....	۱۳۲
قرآن در سیره فقهی و فقهاتی امام خمینی(ره).....	۱۳۲
۲- سنت.....	۱۳۵
سنت در سیره فقهی و فقهاتی امام خمینی(ره).....	۱۳۵
۳- منابع عقلی.....	۱۳۹
الف) عقل.....	۱۳۹
عقل در سیره فقهی و فقهاتی امام خمینی(ره).....	۱۳۹
ب) مصلحت.....	۱۴۱
مصلحت در سیره فقهی و فقهاتی امام خمینی(ره).....	۱۴۲
ج) بنای عقلا.....	۱۴۴
بنای عقلا در سیره فقهی و فقهاتی امام خمینی(ره).....	۱۴۵
فصل پنجم: شاخص‌ها و.....	۱۴۸
پیامدهای فقه حکومتی.....	۱۴۸
مقدمه.....	۱۴۸
۱) شاخص‌های فقه حکومتی.....	۱۴۹
یک) زمان و مکان.....	۱۴۹
امام خمینی، زمان و مکان.....	۱۵۰
دو) مجموعه‌نگری (نگرش سیستمی به دین).....	۱۵۱
امام خمینی و نگرش سیستمی.....	۱۵۳
سه) عدالت محوری و عدالت گستری.....	۱۵۶
امام خمینی و عدالت.....	۱۵۸
چهار) مقاصد الشریعه و ملاکات احکام.....	۱۶۰
امام خمینی و ملاکات احکام.....	۱۶۱
پنج) حکومت محوری (تقدم حکومت بر احکام).....	۱۶۴
امام خمینی و حکومت محوری.....	۱۶۴
تبیین تقدم حکومت بر احکام.....	۱۶۵
۲- پیامدهای فقه حکومتی.....	۱۶۸
یک) تقدم حفظ حکومت بر سایر احکام.....	۱۶۸
دو) توسعه اختیارات حکومتی ولایت فقیه.....	۱۶۹
سه) ناکافی دانستن اجتهاد مصطلح (فقهات فردی).....	۱۷۰

۱۷۲	چهار) نیاز به قواعد و ضوابط اصولی جدید
۱۷۳	پنج) ویژگی‌هایی جدید برای فقیه (مجتهد)
۱۷۴	شش) فهم اجتماعی-حکومتی نصوص
۱۷۷	هفت) کارآمدی فقه و خروج از انفعال آن
۱۷۹	هشت) اهمیت یافتن موضوع شناسی
۱۸۰	نه) موضوع‌سازی و نظام‌سازی فعالانه
۱۸۱	ده) محوریت جامعه در استنباط احکام
۱۸۳	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۸۵	منابع
۱۸۵	الف) کتاب‌ها
۱۸۹	ب) مقالات
۱۸۹	ج) پایان‌نامه‌ها

روی آوردن به «فقه حکومتی» و استخراج احکام الهی در همه شئون یک حکومت و نظر به همه احکام فقهی با نگرش حکومتی - یعنی ملاحظه تاثیر هر حکمی از احکام در تشکیل جامعه نمونه و حیات طیبه اسلامی - امروز یکی از واجبات اساسی در حوزه فقه اسلامی است.

(امام خامنه‌ای: ۷۱/۸/۲۴).

مقدمه:

یکی از اساسی‌ترین پرسش‌ها در دوران اخیر این است که آیا فقه موجود با ماهیت و محتوای فردی و تحول‌گند و کم‌حادثه، می‌تواند به نیازها و پدیده‌های متغیر و متنوع جامعه پاسخ گفته، از عهده مدیریت جامعه متحول برآید و اوضاع آن را سامان دهد یا خیر؟ پاسخ‌ها به این پرسش، متفاوت بوده و موجب شده است که برخی از اندیشمندان و فقهای عالی‌قدر شیعه، با نگاهی جامع و جامعه‌گرا، در جهت ظهور و تجلی توانایی‌های فقه شیعه به تکاپو افتند و طرحی نو دراندازند. ایشان با صیادی در دریای معارف اهل‌بیت(ع) به گوهرهای پیدا و پنهانی دست پیدا کرده و برای بازنمایی عناصر و آموزه‌های پویا و منعطف آن، به روش اجتهاد چنگ زدند و کارآیی و راهگشایی آن را مورد توجه جدی قرار داده، تلاش کردند تا فقه شیعه را از اتهام «فقدان خاصیت برنامه‌دهی و برنامه‌ریزی» و «عدم توانایی اداره جوامع انسانی» تبرئه کنند. سعی این عده بر این بود که برداشتی نو، جامع، کارآمد و متحول از آموزه‌ها، دستورات و احکام فقه ارائه کنند.^۱ خروجی این تلاش مقدس، که از هم‌اکنون رگه‌هایی از آن و نتایج مفید و مهم آن خود را نمایانده، «فقه حکومتی» خوانده می‌شود.

نکته قابل توجه اینکه غالباً کسانی توانسته‌اند از پوسته رویدادها و ظاهر فریبای برخی اندیشه‌ها گذر کنند و به ساحت نظریه‌پردازی برسند که مشربی اجتهادی و عقلی پیشه کرده و خویشتن را با عصر و زمانه خویش هماهنگ ساخته و به نیازهای جوامع انسانی و اسلامی پی برده‌اند.

اندیشمندان متعددی در این حوزه به نظریه‌پردازی پرداخته‌اند؛ محقق کرکی، ملا احمد نراقی، صاحبی جواهر، میرزای نائینی و... از پیشینیان و آیت‌الله بروجردی، شهید مطهری، علامه طباطبایی، علامه محمد جواد بلاغی و آیت‌الله سید محمد باقر صدر (رحمة‌الله علیهم) و امام خامنه‌ای (حفظه‌الله) و... از معاصران، از جمله نظریه‌پردازان در عرصه فقه اجتماعی و حکومتی هستند. لازم به ذکر است مقصود از نظریه‌پردازی در زمینه فقه حکومتی توسط بزرگان پیش‌گفته، پرداخت مفصل و با عنوان مشخص به این موضوع نیست؛ بلکه مقصود نصب‌العین قرار دادن رویکرد کلان و جامع به فقه در رویه و سیره فقهی ایشان است. بر این اساس اطلاق نظریه‌پردازی در حوزه فقه حکومتی برای برخی از ایشان همراه با مسامحه خواهد بود.

امام خمینی(ره) نیز از جمله کسانی است که با گستردگی تفکر، مسئله‌شناسی، زمان‌شناسی، معرفت به ضرورت‌ها، هدف‌ها، موضوعات نوین و شناخت نیازهای عصری در کنار بینش اجتهادی، توفیق حرکت در مسیر نظریه‌پردازی در این عرصه مهم و حیاتی را یافته و در این مسیر گام‌های بلندی برداشته‌اند.

ایشان پس از تبحر و ورزیدگی در علوم اسلامی، همچون فقه، اصول، فلسفه و عرفان، و تهذیب و پرورش روح و روان، همراه با شناخت انسان معاصر و دوران جدید، راه اصلاح و ساختن را در پیش گرفت و با قیام علیه نظام‌های

۱. ن.ک. سید باقری، فقه سیاسی شیعه: ۲۷۹.

طاغوتی، گام در مسیر اصلاح و بنیان نهاد. از جایی که آرمان و ایده ایشان، حاکمیت دین حق، عدالت و معنویت بود، پس از غلبه بر نظام طاغوتی، به اصلاح و بازسازی مجاری دینی و دینداری پرداختند. ایشان بر این باور بودند که دین خدا و فقه اسلامی، فراگیر همه نیازهای بشری است؛ لیکن در طول زمان، همه آن ذخایر به فعلیت نرسیده است و شیوه استخراج آن نیز باید بازسازی گردد. بر این اساس، پس از فائق آمدن بر مشکلات دوران نخست پیروزی انقلاب، و به هنگام سامان یافتن مجاری قانونی، به ارائه ایده‌ها و طرح‌هایی در این راستا اقدام نمودند.

از جمله ایده‌های ایشان در منظومه فکری-فقهی‌شان، نوآوری در نوع نگاه و نگرش به فقه اسلامی است. حاصل بررسی اندیشه‌های فقهی و فقه‌های ایشان، دستیابی به «نگرشی نوین در ساحت فقه» است. بر اساس این نگاه، موضوع فقه، نه «فعل شخص مکلف»، که «فعل فرد و جامعه» است. علاوه اینکه، در این نگرش، فرد و جامعه در کنار هم پیوسته به هم مورد بررسی قرار گرفته و تمامی گزاره‌های عبادی، اجتماعی، تربیتی، حقوقی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و حکومتی با نگاهی کلان، مجموعی و نظام‌وار مورد کاوش قرار می‌گیرند. این نوع نگاه که به ابتکار مقام معظم رهبری (حفظه‌الله) «فقه حکومتی» نام یافته، در مقابل نگاه متداول و معمول تاریخ گذشته فقه اسلامی است که با عنوان «فقه فردی» از آن یاد می‌شود.^۱

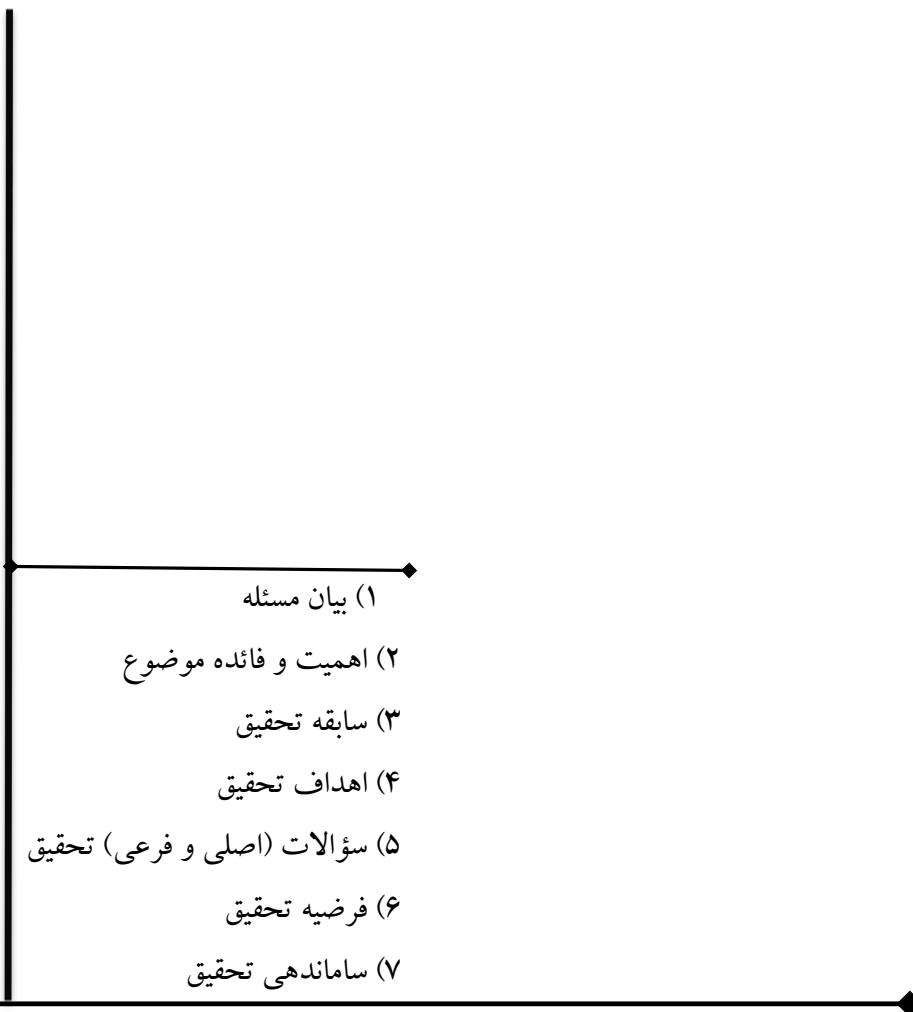
حقیقت آن است که در تاریخ اندیشه فقه شیعی، کوشش فقیهان و نگاه ایشان به مسائل، «صبغه فردی» داشته و نه «صبغه اجتماعی و حکومتی»، و بیشتر «فرد مکلف و افعال او»، آن هم گسیخته از اجتماع و حکومت، موضوع اجتهاد و عملیات استنباط بوده و نه «جامعه» و «فرد به عنوان عضوی از یک اجتماع» و «شهروندی در تعامل با حکومت». عامل این وضع نیز نه تقصیر و یا قصور فقهای شیعه، که شرایط و وضعیت پیش‌آمده در طول تاریخ برای شیعیان و فقدان حکومت شیعی و عدم دسترسی فقهای عظام شیعه به مناصب حکومتی و در نتیجه عدم بروز فقه حقیقی و آرمانی شیعه (فقه حکومتی) بوده است.

امروز اما، که به شکرانه الهی، حکومت شیعی با محوریت فقیه عادل تشکیل شده است، سخن از فقهی نوین با نگرشی کلان و حکومتی، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر و حیاتی است. بر این اساس امام خمینی (ره) با توجه به این مهم، در تمامی دوران حیات علمی خویش، خصوصاً پس از تصدی سکانداری نظام اسلامی، در صدد تزریق و تعمیم این نوع نگاه در حوزه فقه اسلامی بودند. ایشان علاوه بر اینکه سیره علمی و فقهی خویش را بر این مبنا قرار داده و در مباحثات و مکتوبات فقهی، نگاه حکومتی را نصب‌العین خویش نموده، و در بیانات خویش در مقاطع مختلف زمانی و مکانی نیز، بر این مهم تأکید کرده و همواره خواستار تجدید نظر در نوع نگاه به فقه و فرا رفتن از نگاه فردی و درآمدن در حوزه فقه حکومتی بودند.

پژوهش حاضر تلاش می‌نماید ا طریق مطالعات فلسفه فقهی، و با رصد دیدگاه‌های این فقیه عالیقدر در حوزه‌های مختلف فکری مرتبط با اندیشه فقهی، به دیدگاه‌های ایشان در موضوع «رویکرد حکومتی به فقه» نزدیک گردد. بر این اساس، و در قالب کلان موضوع «فلسفه فقه حکومتی» با تأکید بر دیدگاه‌های امام خمینی (ره)، این هدف را پی خواهد گرفت.

۱. ن. ک. مشکانی، درآمدی بر فقه حکومتی، مجله حکومت اسلامی، ش ۶۰: ۱۵۵-۱۸۴.

طرح کلی تحقیق

(۱) بیان مسئله

فقه حکومتی رویکردی جامع و کل‌نگر به سراسر فقه است. در این رویکرد، حکومت به عنوان نهاد اداره‌کننده جامعه محوریت دارد؛ بدین معنا که در این روش استنباطی، توصیه می‌شود فقیه در مقام استنباط همه احکام، حتی احکام عبادی، حکومت را محور قرار داده و با توجه به اینکه بناسست احکام استنباط شده در یک نظام حکومتی اجرا شود، به استنباط بپردازد.

این مهم، که از نیازها و مسائل مستحدثه مکتب تشیع در دوران حاضر می‌باشد، نیازمند واکاوی‌ها و تحقیقات بنیادی فراوانی است، که متأسفانه حوزه‌های علمی و فقهی شیعی، هنوز -چونانکه باید و شاید- به اهمیت و ضرورت آن واقف نیست! این در حالی است که از یک سو ضرورت تولید و ارائه چنین فقهی -حداقل از دیدگاه امام خمینی(ره) و امام خامنه‌ای(حفظه‌الله) و برخی از اندیشمندان و پژوهشگران حوزه فقه و فقهات- محرز و مسجل است، و از سوی دیگر، موضوعات و مسائل مطالعاتی در این زمینه دارای فهرستی عریض و طویل است که بایسته تحقیق و نظریه‌پردازی می‌باشد. از جمله تحقیقات مهمی که پیرامون این موضوع باید انجام پذیرد، مطالعه فرانگرانه عقلانی آن است، که از آن می‌توان یا عنوان «فلسفه فقه حکومتی» یاد نمود. فلسفه فقه حکومتی با نگاهی درجه دومی به مبانی نظری و تحلیلی فقه حکومتی پرداخته و جنبه‌های توصیفی و توصیه‌ای آن را تبیین و مشخص می‌نماید.

پژوهش حاضر در صدد است با تأکید بر دیدگاه‌های امام خمینی(ره)، به برخی از مسائل فلسفه فقه حکومتی، از قبیل: مبادی و مبانی (مبادی تصویری و تصدیقی)، منابع و روش‌شناسی و برخی از شاخص‌ها و پیامدهای رویکرد حکومتی به فقه بپردازد.

(۲) اهمیت و فائده موضوع

مباحث و تحقیقات مربوط و یا مرتبط با موضوع فقه حکومتی، در حکومت دینی، خصوصاً نظام ولایت فقیه، از مورد نیازترین مباحث به شمار می‌رود. امروزه و با توجه به موقعیت انقلاب اسلامی ایران که با محوریت فقه شیعی و کارگزاری فقیه عادل در حال طی طریق در مسیر حق و عدالت می‌باشد، به گواه عالمان دینی و فقه‌پژوهان و قانون‌گذاران، فقه با رویکرد فردی، توان ارائه نظام‌های مورد نیاز حکومت دینی را ندارد. بنابراین خروجی تحقیقات پیرامون فقه حکومتی در اکثر ساختارها و نهادهای نظام اسلامی، از قوه قضائیه گرفته تا قوه مجریه و خصوصاً قوه مقننه، و نیز دیگر نهادهای مشورتی و نظارتی همچون مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای نگهبان و مجلس خبرگان رهبری، مورد نیاز بوده و قابل استفاده می‌باشد.

لذا تحقیق حاضر به مثابه بنیادی‌ترین مسئله در حوزه گفتمان فقه حکومتی، که عهده‌دار تبیین و اثبات امکان و ضرورت و نیز بایسته‌های آن است، با یک واسطه در خدمت موارد پیش‌گفته قرار می‌گیرد.

(۳) سابقه تحقیق

با توجه به اینکه فقه حکومتی موضوعی جدید و مبتنی بر نیازهای امروزی انقلاب اسلامی در مسیر فرایند تکاملی آن به شمار رفته و چندین مرتبه توسط رهبر معظم انقلاب، امام خامنه‌ای(حفظه‌الله) مورد تأکید قرار گرفته است، مع‌الاسف هنوز تحقیقات اساسی در این زمینه انجام پذیرفته است. در واقع به جز کتب و مقالاتی محدود که بخشی از آنها توسط

نگارنده این سطور تحقیق و قلمی شده، و نیز تعدادی مقالات پراکنده در این موضوع، اثر و پیشینه چندانی پیرامون گفتمان فقه حکومتی به چشم نمی‌خورد. کتبی از قبیل «درآمدی بر رویکرد حکومتی به فقه»، «جستارهایی در فقه حکومتی»، «مقایسه فقه حکومتی صاحب جواهر و میرزای نائینی»، و مقالاتی از قبیل: «درآمدی بر فقه حکومتی از دیدگاه رهبر معظم انقلاب»، «فقه حکومتی نرم‌افزار توسعه انقلاب اسلامی»، «فقه حکومتی» و... در این زمینه قابل اشاره می‌باشد. گفتنی است اخیراً «دوفصلنامه گفتمان فقه حکومتی» به همت نگارنده این سطور منتشر می‌شود که تاکنون یک شماره آن در دسترس محققان قرار گرفته است.

در این میان و در میانه تحقیقات قلیل پیش‌گفته اما، عنوان «فلسفه فقه حکومتی» عنوانی غریب و ناآشناست و تقریباً -تا آنجا که نویسنده جستجو نمود- اثری با این عنوان تولید نشده و این اثر در عداد اولین آثار با این موضوع قلمداد می‌شود.

۴) اهداف تحقیق

از جمله اهداف و فواید این پژوهش می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. تبیین فقه حکومتی و فلسفه آن، به عنوان گفتمان معاصر و نوپدید در عرصه فقه و اجتهاد و تشریح حدود و ثغور آن با استفاده از نظرگاه امام خمینی (ره)؛
۲. کمک به تولید و ترویج گفتمان فقه حکومتی، به عنوان اصلی‌ترین و ضروری‌ترین نیاز امروزی جامعه و نظام اسلامی؛

۳. تبیین و تحلیل مبادی و مبانی فقه حکومتی (فقه مطلوب) با استفاده از دیدگاه‌های امام خمینی؛

۴. شناخت شاخص‌ها و پیامدهای مثبت و منفی رویکرد حکومتی به فقه؛

۵) سوالات (اصلی و فرعی) تحقیق

سؤال اصلی

- فلسفه فقه حکومتی با توجه به دیدگاه‌های امام خمینی (ره) چیست؟

سوالات فرعی

- مفهوم، موضوع و قلمرو فقه حکومتی از دیدگاه امام خمینی (ره) چیست؟
- مبانی فقه حکومتی از دیدگاه امام خمینی (ره) چیست؟
- روش‌شناسی فقه حکومتی مبتنی بر دیدگاه‌های امام خمینی (ره) چگونه است؟
- شاخص‌ها و پیامدهای فقه حکومتی از دیدگاه امام خمینی (ره) کدام است؟

۶) فرضیه‌های تحقیق

فرضیه‌های تحقیق حاضر در پاسخ به پرسش‌های فوق از قرار ذیل است:

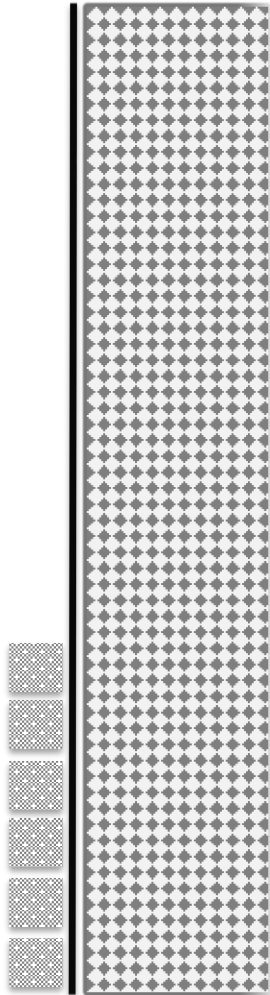
- «فقه» تئوری اداره انسان و اجتماع از گهواره تا گور قلمداد شده و «حکومت» فلسفه عملی تمامی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی و سیاسی و نظامی و فرهنگی، به شمار می‌رود و «فلسفه فقه حکومتی» مطالعه فرانگرانه و عقلانی این پدیده می‌باشد.

- فقه حکومتی نگرشی کلان و نظام‌وار، از پایگاه حکومت بر فقه بوده، موضوع آن «عمل فرد و جامعه» است و قلمرو آن «تمام فقه» از طهارت تا دیات می‌باشد.
- فقه حکومتی تراویده از مبانی و بنیادهای اعتقادی و کلامی متقن و مستحکم اسلامی و شیعی در حوزه شارع شناسی (توحید تشریحی)، دین شناسی (جامعیت و جاودانگی دین، نسبت دین و فقه با سیاست و حکومت)، راهنماشناسی (شئون معصوم، ولایت فقیه) و ... می‌باشد.
- در میان روش‌های فقهی و فقه‌های موجود و مرسوم در فقه اسلامی و شیعی، سامانه فقه‌ت و روش شناسی اجتهادی فقه حکومتی «فقه‌ت حکومتی» در مقابل «فقه‌ت فردی» می‌باشد.
- فقه حکومتی را می‌توان با شاخص‌هایی از: توجه به زمان و مکان، مجموعه‌نگری (نگرش سیستمی به دین)، عدالت محوری (و عدالت گستره) و حکومت‌محوری از فقه فردب بازشناخت.
- برخی از پیامدهای فقه حکومتی نیز از قرار ذیل است: تقدم حفظ حکومت بر سایر احکام، توسعه اختیارات حکومتی ولایت فقیه، ناکافی دانست اجتهاد مصطلح، نیاز به قواعد و ضوابط اصولی جدید، فهم اجتماعی-حکومتی نصوص، اهمیت یافتن موضوع‌شناسی و ...

۷) ساماندهی تحقیق

فصل اول تحقیق در قالب دو گفتار به تبیین کلیات و تعریف مفاهیم اختصاص یافته است. **فصل دوم** مبادی فقه حکومتی از دیدگاه امام خمینی (ره) را در دو گفتار مورد و اکاوی قرار داده است. بررسی مفهوم، موضوع، قلمرو و ضرورت فقه حکومتی و تبیین اهداف دین، فقه و حکومت در این فصل انجام پذیرفته است. **فصل سوم** به بررسی و تبیین مبانی فقه حکومتی از قبیل: توحید تشریحی، جامعیت و جاودانگی دین، نسبت دین و فقه با سیاست و حکومت، شئون معصوم و ولایت فقیه و نحوه دلالت هر کدام با گفتمان فقه حکومتی اختصاص یافته است. روش‌شناسی فقه حکومتی عنوان **فصل چهارم** تحقیق می‌باشد. در این فصل در قالب سه گفتار، انواع روش‌های فقهی و فقه‌ت در تاریخ فقه شیعی مورد بررسی قرار گرفته، فقه‌ت فردی و فقه‌ت حکومتی تبیین شده و در نهایت منابع فقه حکومتی مورد تحقیق قرار گرفته است. **فصل پنجم** نیز شاخص‌ها و پیامدهای فقه حکومتی را به خود اختصاص داده است. شاخص‌ها و پیامدهایی از قبیل: توجه به زمان و مکان، مجموعه‌نگری (نگرش سیستمی به دین)، عدالت محوری (و عدالت گستره) و حکومت‌محوری از فقه فردب بازشناخت، تقدم حفظ حکومت بر سایر احکام، توسعه اختیارات حکومتی ولایت فقیه، ناکافی دانست اجتهاد مصطلح، نیاز به قواعد و ضوابط اصولی جدید، فهم اجتماعی-حکومتی نصوص، اهمیت یافتن موضوع‌شناسی.

فصل اول: مفاهیم و کلیات

گفتار اول: مفاهیم

گفتار دوم: کلیات

گفتار اول: مفاهیم

گفتار دوم: کلیات

گفتار اول: مفاهیم

- (۱) فقه
- (۲) سیاست
- (۳) حکومت
- (۴) فقه حکومتی
- (۵) فلسفه فقه حکومتی

(۱) فقه

فقه دانشی اسلامی، و مشتمل بر مجموعه‌ای از بایدها و نبایدهای شرعی است. این دانش که در مسیر تکاملی خود مراحل گوناگونی را طی کرده است، امروزه در میان دانش‌های اسلامی اهمیت ویژه‌ای یافته است؛ چرا که از محدوده احکام فردی بیرون آمده و در صدد پاسخ‌گویی به نیازهای فرافردی جامعه اسلامی و حکومت دینی است.^۱ برای فهم بهتر این دانش، ضروری است ابتدا به مفهوم‌شناسی آن پرداخته، این واژه از نظر لغوی و اصطلاحی بررسی گردد. در ادامه، ابتدا معنای لغوی واژه فقه و سپس معنای اصطلاحی آن را مورد بررسی قرار داده، در انتها نیز تعریف فقه از منظر امام خمینی ارائه خواهد شد.

الف- لغت: از بررسی کتاب‌های لغت مشخص می‌شود که فقه در سه معنای اصلی علم، فهم و حذاقت (تیزفهمی) به کار رفته است، و دو معنای اول آن (علم و فهم) دارای اقسام گوناگونی است. در یک کاربرد، فقه به معنای علم و آگاهی بوده، خود به دو گونه مطلق آگاهی^۲ و آگاهی خاص (همراه با تأمل)^۳ تقسیم شده است. در کاربرد دیگر، فقه به معنای فهم، و آن هم به چندگونه مورد استفاده قرار گرفته است. مطلق فهم^۴، فهم مراد متکلم^۵، فهم دقیق و عمیق^۶ و فهم دقیق معانی^۷ از جمله این گونه‌های استفاده می‌باشد.

فطانت و تیزفهمی نیز کاربرد سومی است که علاوه بر دو کاربرد فوق، برای واژه فقه وجود دارد.^۸ به نظر می‌رسد در همه موارد، فقه به معنای فهم به کار رفته است و این معنا با علم قابل جمع است؛ به این بیان که در همه جا فهم مستلزم علم و آگاهی است، و هیچ فهمی بدون علم و آگاهی محقق نمی‌شود، و با توجه به همین نکته است که برخی واژه‌شناسان، فقه را به معنای علم و آگاهی گرفته‌اند.

از سویی دیگر چون برخی موضوعات و مطالب، دقیق و عمیق هستند، فهمیدن آنها نیاز به تأمل و تعمق بیشتری دارد، و به لحاظ وجود چنین مواردی، فقه به فهم عمیق معنا شده است.

آنچه گفته شد به گونه‌ای درباره معنای حذاقت و تیزفهمی نیز صادق است؛ به این بیان که این معنا برای فقه نیز به اعتبار فهمیدنی‌های دقیق و مهم است؛ چرا که در چنین مواردی، فرد نیازمند بکارگیری نوعی حذاقت و تیزفهمی است؛ بنابراین می‌توان گفت که از نظر لغت، فقه به معنای فهم است، ولی چون فهم دارای مراتب است، به حسب موضوعات و معانی گوناگون، گاهی به مطلق فهم و گاهی به فهم عمیق و گاهی نیز به فهم اشیاء دقیق معنا شده است.^۹

۱. در این باره: ن.ک. مشکانی، پارادایم فقه حکومتی، مجله معرفت، ش ۱۶۸: ۵۳-۷۵.

۲. فراهیدی، کتاب العین، ۳: ۳۷۰؛ ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ۴: ۴۴۲؛ ابن منظور، لسان العرب، ۱۳: ۵۲۲.

۳. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ۹: ۱۲۳.

۴. جوهری، تاج اللغة، ۶: ۲۲۴۳؛ راغب اصفهانی، المفردات: ۶۴۲.

۵. جوزی، اعلام الموقعین، ۱: ۲۰۹.

۶. مصطفوی، همان؛ راغب اصفهانی، همان: ۳۴۸.

۷. عاملی (شهید ثانی)، منیة المرید: ۳۷۴.

۸. ابن منظور، همان، ۱۰: ۵۲۲-۵۲۳.

۹. نقل از: همت‌بناری، نگرشی بر تعامل فقه و تربیت: ۱۴-۱۹ (همراه با تلخیص).

ب) اصطلاح: واژه فقه در دوران دگرگونی خود در زبان فقیهان، دو معنای اصطلاحی پیدا کرده است: یکی مربوط به صدر اسلام است و دیگری مربوط به قرون پس از صدر اسلام است، که هم‌اکنون نیز رایج است. در صدر اسلام، واژه فقه از دایره وسیع لغوی خود که به معنای مطلق فهم بوده، محدود گشته و در خصوص فهم دین و علم به شریعت بکار رفته است.^۱ طبق این اصطلاح، فقه شامل مسائل دینی، اعم از اعتقادی، اخلاقی و احکام شرعی می‌شود و اختصاصی به احکام شرعی فرعی ندارد.^۲ پس از این دوره و در قرون پس از آغاز دوره اسلامی اما، فقه به دو معنا بکار رفته است: یکی معنای مشهوری که از طرف اصولیین ارائه شده و آن عبارت است از: «علم به احکام فرعی شرعی از روی منابع و دلیل‌های آنها».^۳

در یک دسته‌بندی دیگر، سه اصطلاح برای فقه وجود دارد. اصطلاح عام، اصطلاح خاص و به معنای علم فقه. مقصود از اصطلاح عام، معارف و احکامی است که از طرف خداوند نازل شده، چه در زمینه اعتقادی و اخلاقی و چه در زمینه فروع عملی. اصطلاح خاص نیز عبارت است از: احکام شرعی و فرعی عملی که عبادات، معاملات، مسایل حقوقی، کیفری، تجاری و غیره را شامل می‌شود. اصطلاح سوم نیز فقه را به معنای علم فقه در نظر گرفته است. در این اصطلاح فقیهان، در طول تاریخ فقه و سیر تطور آن، معانی متعددی برای فقه بیان کرده‌اند که از میان آنها، عبارت «الفقه هو العلم بالاحکام الشرعیة الفرعیة عن ادلتها التفصیلیة» از شهرت بیشتری برخوردار است.^۴

ج) دیدگاه امام خمینی (ره): در بیان و بنام امام خمینی (ره) اما، فقه در معانی مختلفی استعمال شده است. ایشان بر اساس یک تلقی در برخی آثار خویش، فقه اکبر را مدّ نظر قرار می‌دهد و در طی آن، فقه را مقدمه عمل دانسته، حصول معارف را غایت آن به شمار آورده است:

«فقه مقدمه عمل است و اعمال عبادی، خود مقدمه حصول معارف و تحصیل توحید و تجرید است، اگر به آداب شرعی و قلبیه و قالبیه و ظاهریه و باطنیه آن قیام شود».^۵

ایشان در جایگاهی دیگر، فقه به معنای اصطلاحی را، بیان قوانین و ظواهر شریعت و کتاب الهی دانسته و در عین حال عمل به این ظواهر را نگاهبانی برای باطن دین دانسته است. بر اساس این تلقی، فقه وظیفه و رسالتی سنگین بر دوش داشته، و فقیهان در استنباط از قرآن و احادیث، برآند تا دنیا و آخرت مردمان را اصلاح نمایند.^۶

در تعریفی دیگر، امام خمینی، ظاهراً همگام و همسو با معظم فقهای شیعه، تعریف فقه به «العلم بالاحکام الشرعیة عن ادله التفصیلیة» را تلقی به قبول کرده است.^۷ آنچه اما، شخصیت فقهی ایشان را از دیگران متمایز می‌کند، نگاه متفاوتشان به

۱. برخی از واژه‌شناسان با تعبیر «ثم خصّ بعلم الشرعیة» و «غلب علی علم الدین» به این معنای اصطلاحی اشاره نموده، وجه این را شرافت و فضیلت علم دین بر سایر علوم برشمرده‌اند. ن.ک. ابن‌منظور، همان.

۲. ر.ک. مطهری، آشنایی با علوم اسلامی (اصول فقه و فقه): ۵۴؛ جناتی، ادوار فقه و کیفیت بیان آن: ۷.

۳. عاملی (شهید اول)، الفوائد و الفوائد، ۱: ۳۰.

۴. ن.ک. حسین‌زاده، فقه و کلام: ۲۵-۲۶.

۵. امام خمینی، شرح جنود عقل و جهل: ۱۰.

۶. ن.ک. همو، آداب الصلوة: ۱۹۰.

۷. ن.ک. همو، اجتهاد و تقلید: ۹۱.